

С.МУЗАФФАРОВА

ӨЗБЕК ХАЛЫҚ ЖОҚТАУЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

В статье рассматриваются древние узбекские жанры фольклористики. Роль и особенности обычаев, традиции узбекского народа в природе их семантики, рассматриваемые в контексте тюркских народов.

Makalede özbek folklorunun eski janrlarından ağıt janrı ve örf adetleri defoylıca incelenir.

Зерттеулерден аңғарылғанындай, жоқтаулар түркі халықтарында кеңінен тараған «марқұмдар жайлы жаман сөйлеуге болмайды» тұжырымдамасына негізделеді.

Жоқтаулар тікелей адам өмірі, оның тағдырындағы оқиғалармен байланыстылығы үшін де мысалға алынған сөздерде туған-туыстық бірлігі мәселелері белсенді қатысуын байқаймыз:

Ұлды ұяға қойған,
Қызды қияға қойған.
Енежаным, бәйбішем.
Оң қолын ұзатқан,
Ұлға отау түзеткен,
Енежаным, бәйбішем.
Сол қолыны ұзартқан,
Қызға боқша түзеткен,
Енежаным, бәйбішем [1].

Ақ кептерге дән бердің,
Әкем қалды деместен.
Қалай ғана жан бердің,
Көк кептерге дән бердің,
Анам қалды деместен,
Қалай ғана жан бердің [2].

Бұл жағдайлар жоқтаулардың тіл ерекшеліктеріне назар аудару қажеттігін көрсетеді. Жалпы, бұл жанрда туған-туыс бірлігін тек жақындықтарын мысал етуде ғана емес, бәлкім осы жанр мәтіндерінде белсенді байланыста екендігін көреміз.

Жанр мәтнінде туыстықты аңғартушы сөз және атамалардың көп кездесуі кездейсоқ емес:

Қара бұлт келеді,
Жаңбыр ма екен, сел ме екен?
Жүрегім қысып барады,
Анамның дәртi сол ма екен? [3]

Айтпайын десем болмайды,
Қайғымның оты қоймайды.
Сенген бағым, беу әкем.
Қасыңның қарасын,
Желкеме құндыз етейін.
Шығыш кеткен ағам ау,

Кешті күндіз етейін [3].

Құлақ ұрып күр кеткен, беу әжем,
Бала бағыш қызығын көрмеген, беу әжем
Көктемнің жаңбырындай жауып өткен, беу әжем,
Патшаның қосындай қонып өткен, беу әжем...[3].

М.Б.Руденко күрд және орыс халық жерлеу рәсімдеріндегі кейбір жағдайларды зерттеп, былай деп жазады «Егер орыс жоқтауларында марқұмды ешқашан туыстық атаулармен айтпаса да, әрбір туыстық үшін нақты орындау тән болса, күрд жоқтауларында туыс-туғандық атаулары табу етілмейді» [4].

Ғалым мұның себебін де дұрыс көрсетіп берген: «Жерлеу табулары барша басқа табулар сияқты өзінде өзара қарсы екі белгіні, қасиеттілік пен жауыздықты бірлестіреді, марқұм алдындағы қорқу қанша кемісе, жоқтаулардағы табу етілетін сөздер ауқымы соншалық тарылып сала береді» [4]. Бұған қосымша етіп адамның дүние жайлы, әлем мен адам туралы тұжырымдары, танымдық тәрізінің өзгеріп, өсіп баруы да табулар ауқымын кемітуі, қысқартуы мүмкіндігін айтып өтпекпіз.

Жоқтаулар нақты адаммен байланысты болмаған жағдайларда олардағы ұқсатуларда да жоқтау нысаны болған адам және оның субъектісі-гуянда (орындаушысы) арасындағы байланыстар нақты дәрежеде бейнеленеді.

Аттарға мінсе айнадай,
Жерлерде жүрсе найзадай,
Маңдайға таққан тұмардай.
Әпкесі күйсін, айнамның
Қаңтарыш қойған тұлшардай [5].
Саңдығымның сыры еді,
Ақ жүзімнің нұры еді,
Болар-болмас дерт үшін,
Ботадай көзін сөндірді.
Қарындасы өлсін, айнамның [5].

Бірінші төрттікте, негізгі назар марқұмға, марқұмның қасиет-қадірін сипаттауға арналған. Оны айна, найза, тұмарға салыстыру лирикалық кейіпкер (бұл жерде әпкесі) үшін жоғарғы әлеуметтік-эстетикалық және рухани орынға ие екендігін көрсету үшін қолданылса, ақырғы ұқсату, енді тікелей субъект – орындаушы (лирикалық кейіпкердің өзіне қатысты екендігімен назар аудартады).

Осы ұқсатудың толық мағынадағы ұлттық екендігін де айтқан жөн. «Қаңтарыш қойған тұлшар» өз өмірін, өмірінің мазмұнын атпен байланыстырған халықтар үшін ғана түсінікті әрі ардақты образ саналады. Махмуд Қашқари «Диуани лұғаті ат-түрк» шығармасында «қос қанатың, ер,

атың» деген мақалды бекер келтірмеген. Екінші жоқтаудағы «ботадай» ұқсатуы жайлы да, осындай деуге болады. Нақтылап айтқанда, бұл жердегі ұқсату қосымшасы «бота» сөзіне қосылған болса да, негізінде «көзге» байланысты. Мұның себебі, әңгіме бота туралы емес, оған байланысты болған «көз» туралы болуында. Негізінде ол ботаның көзіндей деген форманы бейнелеген мағынаны айқындайды.

Төмендегі ұқсатулар марқұмға жақын адамның жылап тұрған кезіндегі рухани күйзелісін баяндауға бағытталған:

Жандым ба десем, шоғым жоқ,
Қойдым ба десем, қолым жоқ,
Айтсам қайғым асады,
Өкпем қазандай тасады.
Жаным анам есіме түссе,
Қайғым бастан асады...[1].

Тасып бара жатқан қазан образының түркі халықтарына, соның ішінде, өзбектерге өте таныс және жақындығын айтып жатудың қажеттілігі жоқ. Бұл жерде тек осы ой-пікір әйелдерге тән екендігін еске алу жөн. Жоқтауларда ұқсату үшін әлеуметтік-тұрмыстық өмірдегі түрлі нәрсе, өзгерістердің баяндалуы да сипатталады:

Заһар салдың асыма,
Қайғы салдың басыма,
Арманым аттың басындай,
Қасіретім сайдың тасындай...[1].

Бұл жердегі нақты сезімдік ұқсату образдары абстрактілік әсірелеу үшін көрсетілген. «Арман» мен «қасіретті» көрсету қажеттілігі осы ұқсатуларды қолдану арқылы бейнеленеді. Өзектісі бейнедегі әсершілдікке мүмкіндік тудырған:

Қой басындай жүрегім,
Қорғасындай қалмады.
Жыламасам болмайды,
Жыламай көңілім толмайды...[3].

«Қой басы», «жүрек», «қорғасын» сөздерінің мағынасын аңғартқан заттар тыңдаушыларға ерекше әсер етеді. Олар түркі халықтары үшін жақын, таныс. Жүректің қой басындай қозғалыста болуы, әрине, әсірелеп баяндау және ұқсату. Алайда ол бейне мағына соңына дейін өзекті. Яғни жүректің үлкендігі тек батырлық, ерлік белгісі емес. Бәлкім, бұл қасиет тыныштық, бейбітшілік, ынтымақ мағынасында ұғындырылады. Жүректің қорғасын қалшына келіп кішіреюі, тыныштықтың қысқаруымен бейнеленеді.

Сипаттауларды жоқтаулардағы ең көп қолданылатын көркем бейне құралына енгізу мүмкін:

Қара мазар ана жақта,
Топырағы майда еді.
Мейірбан анамнан айрылдым,

Енді көрмек қайда еді...
Ексем бітпес майданым анам,
Шақырсам келмес, мейманым анам,
Кешкісін сырласым анам,
Күндіз жолдасым анам [2].

Немесе:

Су дегенде, шербет берген, беу анам,
Нан дегенде, набат берген, беу анам.
Қандай анам бар еді,
Жаным анам, қанатым,
Белімдегі қуатым.
Аязда қаймақ жалатқан,
Жайнап алдында ойнатқан...[3].

Сондай-ақ:

Кең көшеден кетпеген, беу әкем,
Кеңесіне жетпеген, беу әкем,
Тар көшеден өтпеген, беу әкем,
Талабына жетпеген, беу әкем...[3].

Жоғарыдағы мысалдарда қабірдің түсінен бастап, марқұмның ерекше қадір-қасиетіне дейін назар аударылғанын байқауға болады. Оларда ананың ешкімге ұқсамайтын, қайталанбас қасиеттері, сипаттары қисыңды бір ізбен берілген. Соңғы мысал да ерекше сипатқа ие. Онда әкеге тән ерекше қасиеттер тілге алынады. Барлығындағы сипаттаулар ауыр күйзеліс және ызамен баяндалады.

Сипаттаулар арасында, түстермен байланыстылары салмақты орынға ие:

Көгеріп аққан көк дария,
Көгеріс жерде дерті бар.
Жаным анам, ғарыбым,
Арманмен кеткен дерті бар [6].

немесе:

Қызылдан көйлек кимедім,
Қызығыңда болмадым.
Сары көйлек кимедім,
Сұхбатыңызда болмадым...[5].

Бұлардағы әрбір түс адам өмірінің нақты қырларымен тығыз байланысты болып келеді. Олардың түркі халықтарының өмір сүру тәрізі, әдет-ғұрыптары, дүниетанымы т.б тығыз байланыста екенін аңғару қиын емес. Соның ішінде сары түстің айрылысу, сағынышты, қара түстің қайғы-қасіретті айқындайтыны белгілі. Мұны төмендегі мысалдар да айғақтайды:

Қара орамал қолымда,
Қарап қалдым жолыңда.

Сары орамал қолымда,
Сарғайып тұрмын жолыңда...[3].

Немесе:

Қараны салдың басыма,
Заһарды құйдың асыма [5].

Бұл үзіндідегі орамалдың қара және сары түстермен байланыстырылуы – айрылысудың, жерлеудің рәміздік мағынада баяндалуы.

Фольклордағы қызыл түс көбінесе қуаныш, шаттықпен байланысты. Көк (жасыл) да сол ерекшеліктерге лайық түстер.

«Диуани лұғат ат-түрkte» Махмуд Қашқари төмендегі мысалды келтіреді:

Қелну булса қизил кизар
Жаһану булса яшил кизар [5].

Әйелдер ерімен «сұхбат» жасағанда, қызыл жібек киеді, жалыну мен қошеметтілік ретінде жасыл киім киеді. Әйелдер жайлы бұл мәтел мақсатқа жету, жағымды кейіпте болуды еске түсіру мақсатында атқарылады [1]. Демек, бұл дәлел де біздің жоғарыдағы ой-пікіріміздің дұрыстығын айғақтайды.

«Қаралар салдың басыма» үзіндісі азалы рәсімдермен тығыз байланысты. Яғни, халықтың жерлеу рәсімінде қара, көк, ал аза соңында ақ кийімі жақсы мәлім. Бұл ой-пікірдегі көп мағыналылық та назар аударуға лайық. «Қаралар салдың басыма» тек қара киім (орамал) жерлеу рәсімін аңғартпастан, қайғы-қам, күйзелістің көлемі мен салмағын да көрсетіп тұрғандай. Сонымен бірге «қара» көңіл-күй бағасын көрсететін сөз сипатында да, көркем-эстетикалық қызметті де орындауда.

Жерлеу рәсімімен байланысты жырларда «қара жер» тіркесін көп кездестіреміз. Бұл эпитет жердің түсін аңғартпайды. Бұл жағдайда ол көбірек қаранғылық, нақтылап айтсақ, жер асты (зұлмат) әлемімен байланыстырылады.

Төмендегі мысал да осы пікірдің дұрыстығын айғақтайды:

Қара жерлер қатты ма екен,
Тастар желкеңізге батты ма екен,

Гүл анам, гүлдей анам
Қара жерлерде жатты ма екен...[6].

Сондай-ақ, жоқтауларда сары түс айырылысу, сағыныш күйзелістерін көрсетумен сипатталады:

Саңдық толы сары гүл,
Қалай ғана солды екен.

Көрмей қалған қос бауырым,
Қалай ғана өлді екен...[1].

Әйгілі ғалым Музаяна Алавия осы жырды зерттей келе былай деп жазады: «Бұл жерде мынаны ескеру керек, «сандық тола сары гүл» деген сөз тіркесінде гүлдің сандықта тұруы болмаған жағдай, әйтсе де аллитерация қолдану, яғни «с» дыбысын көбірек қолдану үшін сандық, сары, солды, сөздері бір мезетте келтірілген». Назарымызда, «сандық толы сары гүл» сөз тіркесі

Музаффарова С. Өзбек халық жоқтауларының жанрлық...

нақты мағынаны емес, рәміздік, поэтикалық мағынаны аңартып келуде. Яғни, «сандық» ауыспалы мағынада үй, аула, дүниені аңартса, «сары гүл» - айрылысуды көрсетеді.

Жоқтаулар ырғақтық дикциямен, нақтылап айтсақ, тікелей орындаушылармен байланысты. Оларда аллитерацияның алатын орны ерекше. Жыр, өлең орындалатын болса, онда тек орындаушының мүмкіндігі емес, бәлкім тыңдаушылардың (бұл жерде жерлеу рәсімінің қатысушылары) мүмкіндіктері де есепке алынады. Сондықтан да жыр әсерін асыру мүмкін болған әрқандай құралдар және тәсілдер іске қосылады.

Қорыта келгенде, барлық фольклор жанрлары сияқты жоқтаулардың бейнелеу принциптерінде де өзгешелік жоқ. Бұл принциптердің барлығы жанрдың табиғаты, оның өмір сүру тәрізімен тікелей байланысты. Жоқтауларда ұқсату, сипаттау, параллелизм, әуез, аллитерация сияқты бейнелеу құралдары берік орында тұрады. Бұл да жанр табиғатына сай болған талаптардан туындайды.

Халық әуендері мәңгілік айырылу және қоштасу әуендері болғандықтан, өзіне тән шын ниетті поэтикалық нәзіктік, қайраттандыру рәміздері, ұқсату мен күшейту, қисындық негіз және салыстырулар көп кездеседі. Оларды көркем талдау, халықтың көркем даналығын қай дәрежеде нақты өмірмен байланыста екендігін ашу келешектегі ғылыми ізденістеріміз үшін таусылмас тақырып болып қалады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Оқ олма, қизил олма. Өзбек халық ижоди. -Тошкент, «Ғафур Ғулом», 1972.
2. *Бобожонов Й*. Мотам маросимларига оид этнографизмлар // *Өзбек тили ва адабиети*, 1997, 57-58-б.
3. *Гулдер*. Фарғона халқ қушиқлари. Өзбек халқ ижоди. Тупловчи: Х. Раззақов. Тошкент, «Ғафур Ғулом», 1967. -249 б.
4. *Руденко М. Б.* Курдская обрядовая поэзия. - М., «Наука», 1982.
5. *Саримсақов Б.* Өзбек маросим фольклори. I том. Тошкент, «Фан», 1988
6. *Имамов К., Мирзаев Т., Саримсақов Б.* Өзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, «Уқитувчи», 1990. -304 б.
7. *Кармышева Б.Х.* Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы. –М.: «Наука», 1986.
8. Тафаккур чечаклари. –Тошкент, «Фан» 1992.
9. *Тухляев Б.* Билим-эзгулик йули. – Тошкент, «Фан», 1990
10. *Махмуд Қашғарий*. Туркий сузлар девони. I том. –Тошкент, «Фан», 1960.

REZUME

MUZAFFAROVA S. (Turkistan) GENRE PECULIARITIES OF UZBEK BURIAL CEREMONY POETRY

This article deals with the ancient Uzbek folklore genre. The role of customs, traditions of Uzbek nation in the context of Turkish speaking countries.